

ISLOM DINI VA MAROSIMLAR HAQIDA AYRIM MULOHAZALAR

НЕКОТОРЫЕ МЫСЛИ ОБ ИСЛАМЕ И ЕГО ЦЕРЕМОНИИ

SOME THOUGHTS ON ISLAM AND ITS CEREMONIES

Ashirov Adxamjon Azimbayevich

O'zR FA Tarix instituti markaz boshlig'i,

Tarix fanlari doktori, professor.

e-mail: adhashirov@yandex.ru

Tel: +998 97 769 49 86

<https://doi.org/10.5281/zenodo.16919173>

Annotatsiya.

Ushbu maqolada hozirgi zamonaviy jamiyatda islom dinining tutgan o'ri, unga xos marosimlar tizimi, islomda "marosim" tushunchasiga bo'lgan munosabat, o'zbeklarning kundalik oilaviy hayotida "aqiqa" va "nikoh" to'ylarining ahamiyatiga doir etnografik ma'lumotlar aks etgan. Muallif maqolada asosiy e'tiborni jadid allomalarining to'y marosimlariga bo'lgan munosabati, oilaviy marosimlar va ularga qilinadigan xarajatlarga doir tahliliy ma'lumotlarga qaratgan.

Аннотация.

В данной статье представлены этнографические данные о роли ислама в современном обществе, системе присущих ему обрядов, отношении к понятию «церемония» в исламе, значении свадеб «акика» и «свадьба» в повседневной семейной жизни узбеков. В статье автор сосредоточивает внимание на аналитических данных об отношении современных ученых к свадебным обрядам, семейным церемониям и их расходам.

Abstract.

This article presents ethnographic data on the role of Islam in today's modern society, the system of rituals specific to it, the attitude to the concept of "ceremony" in Islam, the importance of "aqeeqah" and "wedding" weddings in the daily family life of Uzbeks. In the article, the author focuses on analytical data on the attitude of modern scholars to wedding ceremonies, family ceremonies and their expenses

Kalit so'zlar.

Islom dini, o'zbeklar, urf-odat, marosim, to'y, aqiqa, qalin, mahr, oila, nikoh, ajralish.

Ключевые слова.

Ислам, узбеки, традиция, обычай, свадьба, акика, приданое, семья, брак, развод.

Key words.

Islam, Uzbeks, tradition, ceremony, wedding, aqeeqah, dowry, family, marriage, divorce.

So'nggi yillarda axborot makonining globallashuvi natijasida ijtimoiy tarmoqlardan erkin foydalanish, yoshlarning migratsiya jarayonlariga keng jalb qilinishi sharoitida oilaviy marosimlar va ularga qilinadigan xarajatlar borasida ham ko'plab bahs-munozaralar kun tartibiga chiqmoqda. Bunday holatlar jamiyat va davlat hamjihatligiga xatar bo'lishi bilan birga, oilaviy nizolarga ham sabab bo'lmoqda.

Bu o'rinda nima uchun marosimlar va ular bilan bog'liq xarajatlar mavzusi jamoatchilik orasida keng muhokama qilinmoqda?, turli ijtimoiy qatlamlar va hatto, davlat rahbari hamda jamoatchilik faollari tomonidan ham marosimlardagi xarajatlarni jiddiy tanqid qilinishining sababi nimada?, o'zbeklar to'ylar uchun yaratilganmi?, qachongacha marosimlar uchun yashash davom etadi? degan savollar dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Avvalo, shuni ta'kidlash kerakki, ushbu muammo o'tgan 100-yildan beri jamoatchilik orasida keng muhokamaga sabab bo'lgan mavzulardan biri bo'lib, uning o'ziga xos tarixi mavjud.

XX asr boshlarida jadidlar xalq ommasining milliy urf-odatlarini asrab-avaylash va ma'naviy-ma'rifiy saviyasini yuksaltirishga chorlab, hashamdor to'ylar, serxarajatli motam, to'y hamda aza marosimlarini riyokorlik va dabdababozlik bilan o'tkazishga jiddiy ravishda qarshi chiqib, ularni milliy illatlar sifatida baholagan edi. Jumladan, Turkiston jadidchilik harakatining yirik namoyondalaridan biri Mahmudxo'ja Behbudiy "Oyna" jurnalida ushbu illat haqida shunday yozgan edi: *"Bizni kemirguvchi illatlar deganda, zaxmu maraznimi gumon etarsiz? Yoyinki, sil, sil-ar-iya (o'pka sili) va maxovliknimi dersiz? Yo'q, andan ham yamonroq va andan ham jonxarosh (jon azobi), bevoya, xonavayron va g'arib etguvchi bir dard, biz – turkistoniylarni shahri va qishloqi yoyinki yarim madaniy, yarim vahshiy sinflarimizg'acha istilo etib, butun tirikligimizg'a sorilgan va bizni inqirozg'a va tahlikag'a va jahannamg'a yumalaturg'on to'y, azo ismindagi ikki qattol dushmani derman"* [26: 338–342]. Umuman olganda, jadidlar to'y va marosimlardagi xarajatlarga doir tanqidiy chiqishlar qilishganiga qaramay keyingi davrlarda ham bu odatlar davom etgan.

Sovet davrida kommunistik mafkura g'oyalarida yashagan o'zbeklar hayotiga yangicha to'y-tantanalar – *"qizil to'y", "komsomol to'y", "baynalmilal nikoh"* kabi marosimlar kirib keldi. Ushbu davrda shaklan sovet davri g'oyalariga asoslangan an'analar keng tarqalganiga qaramasdan, milliy va diniy an'analar marosimiy hayot simbiozi tarzida saqlanib qoldi. Xususan, o'g'il farzand uchun sunnat to'yi o'tkazish, nikoh o'qish orqali yangi oila tuzilishi, janoza namozini ado etish bilan marhumlarni dafn qilish an'analari davom etdi.

XX asr 90-yillarida SSSRning parchalanishi tufayli sovet Respublikalari kabi O'zbekiston ham mustaqillikka erishganidan so'ng mamlakatda milliy va diniy o'zlikni anglash hissi kuchaydi. Mafkuraviy tutqunlikdan ozod bo'lgan yurt o'zining o'tmish tarixi, o'zligi (identiklik), milliy va diniy qadriyatlarini qayta tiklashga harakat qildi. Mazkur jarayonda iqtisodiy jihatdan ko'p xarajatli yangicha urf-odat va marosimlar paydo bo'ldi. Natijada, marosimlar oila byudjetining asosiga aylandi va

odamlar yillar davomida farzandlarini to‘ylari uchun “orzu havas” yo‘lida mablag‘ hamda qimmatbaho buyumlar to‘plash odat tusiga kirib bordi. Boshqa tomondan, aynan “orzu havas” va “o‘zbekchilik” deb marosimlarda kim ko‘p xarajatli marosimni o‘tkazish, isrofgarchiliklarga qaramasdan, jamiyat oldida nomini chiqarish odati ham ayrim qatlamlar orasida ommalashdi.

Umuman olganda, sovet davri hamda mustaqillik yillarida O‘zbekistonda to‘ylar va oilaviy marosimlar bilan bog‘liq qator qaror, farmon, buyruq hamda yo‘riqnomalar e‘lon qilingan. Jumladan, so‘nggi yillarda, aniqrog‘i, 2019-yil 14-sentyabrda O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining “To‘ylar, oilaviy tantanalar ma‘raka va marosimlar o‘tkazilishini tartibga solish tizimini yanada takomillashtirish to‘g‘risida”gi qo‘shma qarori qabul qilindi. Ushbu qarorda Respublika, jumladan, Qoraqalpog‘iston Respublikasi Jo‘qorg‘i Kengesi, xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlari, shuningdek, mahalla fuqarolar yig‘inlarida to‘ylar, oilaviy tantanalar, ma‘raka hamda marosimlar o‘tkazilishini tartibga solish masalalari bo‘yicha komissiyalar tuzish belgilandi [36]. Yaqinda O‘zbekiston Prezidentining “Korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini yanada takomillashtirish bo‘yicha belgilangan ustuvor vazifalar ijrosini samarali tashkil etishga doir chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi farmonida O‘zbekistonda to‘ylar, oilaviy tantanalar, ma‘raka va marosimlar o‘tkazilishini tartibga solish bo‘yicha Oliy Majlis palatalari kengashlarining qo‘shma qarori loyihasi ishlab chiqish ta’kidlandi [37].

Loyihada to‘ylar, oilaviy tantanalar, ma‘raka va marosimlar o‘tkazilishini tartibga solish, yoshlarda tejamkorlik madaniyatini shakllantirish bo‘yicha yangi mexanizmlar nazarda tutiladi. Loyihani 2025-yil avgust oyiga qadar ishlab chiqish belgilab berilgan.

Biz ham mazkur maqolada yuqoridagi muammoning ayrim qirralarini xususan, nikoh to‘yi va boshqa oilaviy marosimlardagi xarajatlar borasida islomiy ulamolar hamda imomlarning qarashlari, diniy makonda ushbu mavzu borasida bo‘layotgan bahs-munozaralarni ilmiy asosda tahlil qilishga harakat qildik.

Mavzu tarixshunosligi. O‘tgan yuz yillikda to‘ylar va oilaviy tantanalar mavzusi bir qator tadqiqotchilar tomonidan qiziqish bilan o‘rganilgan bo‘lib [18: 239–244; 19: 291–300; 21; 33: 192–200], Markaziy Osiyodagi qozoqlar [6: 69–76; 7], qirg‘izlar [12; 5: 280–286; 4], turkmanlar [10: 172–188; 11: 152–153], tojiklar [31: 72–79; 17; 16; 30] hamda qoraqalpoqlar [8] misolida sovetlar davrida ayrim ilmiy izlanishlar amalga oshirilgan. Xususan, mazkur davrda O‘zbekistonning turli hududlari, xususan, Xorazm vohasi [22: 43–45; 24: 43], Zarafshon [32: 173–176; 20: 119–127] va Farg‘ona [34; 9; 3] vodiylarida istiqomat qilgan etnoslarning oila-nikoh marosimlariga bag‘ishlangan monografiya, maqola hamda ilmiy tadqiqotlar yaratildi. Ushbu ilmiy izlanishlarda ko‘proq Markaziy Osiyoning turli mintaqalarida yashovchi aholi nikoh to‘y marosimlari hamda ularning mintaqaviy xususiyatlariga asosiy e‘tibor qaratildi.

Sovet davrida nikoh to‘y marosimlariga oid bajarilgan tadqiqotlarda o‘sha davrga xos odatlar targ‘ibotiga keng o‘rin berildi. Jumladan, N. P. Lobachevaning 1975-yilda nashr qilingan “Formirovaniye novoy obryadnosti uzbekov” nomli monografiyasida o‘zbek xalqi madaniyatidagi turli an‘analalar bilan bog‘liq

etnomadaniy jarayonlarni yoritishni maqsad qilib olingan bo'lsa-da, unda "yangi nikoh to'ylari" – "qizil to'y", "komsomol to'y", "baynalminal to'y"larga alohida urg'u berib targ'ib qilingan va milliy nikoh to'ylari bilan bog'liq marosimlar "eskilik sarqiti" deb qoralangan [23: 45–68]. Bu kabi fikrlar O'. Otamirzayeva, T. Toshboyeva va M. Savurovlarning asarlari hamda Respublika seminar kengashining materiallari asosida nashr qilingan "Yangi turmush – yangi an'analar" to'plamida ham ma'qullangan [27; 35; 38].

O'zbekistonlik etnograf H. Ismoilovning "O'zbek to'ylari" [15: 96–162] nomli kitobida milliy to'ylar bilan bog'liq marosimlar, urf-odatlar va rasm-rusumlarni o'rganish jarayonida nikoh to'ylari bilan bog'liq sovchilik, fотиha to'yi, to'ydan so'nggi udumlar tadqiq etilgan [25: 106–116]. Adabiyotshunos Mahmud Sattorning "O'zbek udumlari" risolasida nikoh-to'y marosimining ba'zi tomonlari yoritib berilgan.

Elshunos Ico Jabborovning "O'zbek xalqi etnografiyasi" asarida xalqimizning etnogenezi, etnik tarixi, moddiy va ma'naviy madaniyati, oilaviy turmush hamda hayot tarzini yoritish bilan birga, nikoh, qalin berish, nikoh to'yidagi iqtisodiy munosabatlar etnografik materiallar asosida tadqiq qilingan [13].

Sabohat Soatovanning nomzodlik dissertatsiyasida esa Zarafshon vodiysi aholisi o'rtasidagi nikoh shakllari, sovchilik, fотиha to'yi rasm-rusumlari hamda to'ydan keyin bajariladigan marosimiy xarajatlar o'rganilgan [29].

Rossiyalik etnolog S. N. Abashinning bir qator maqolalarida o'zbek xalqi oila-nikoh marosimlariga oid ma'lumotlarda qizlar uchun beriladigan qalin va mahrning o'zaro farqli jihatlari hamda mintaqa xalqlaridagi marosimiy xarajatlarning ratsionalligi yoki aksincha ekanligi tahlil qilingan [14: 50–53; 2: 158–164; 1]. Shuningdek, ushbu antropolog olim tomonidan marosim iqtisodiyoti bilan bog'liq ko'plab diqqatga sazovor fikrlar ham bildirilgan. Lekin, muallif diniy makonda marosim iqtisodiyoti borasida bo'lgan bahs-munozaralarni yoritishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ymagan.

Yaponiyalik tadqiqotchi Seyko Vazakining bir qator tadqiqotlarida o'zbeklarda oila, nikoh va ajralish masalasi etnografik materiallar asosida tahlil qilingan [28: 83–107].

Xullas, nikoh va oila bilan bog'liq adabiyotlar tahlili shundan dalolat beradiki, hozirgi kunga qadar diniy makon, xususan, mahalliy ulamolar hamda imomlarning oilaviy marosimlarni o'tkazish hamda ulardagi xarajatlarni qisqartirish borasidagi bahs-munozaralari maxsus tadqiqot obyekti sifatida o'rganilmagan.

Marosim va an'ana: ta'rif hamda tavsif. Marosim – inson hayotining ma'naviy turmushini talab va ehtiyoji bilan yuzaga keladigan hodisadir. Har qanday marosim u yoki bu jamoaning ma'lum bir tarixiy taraqqiyoti bosqichidagi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy hamda madaniy rivojlanish darajasini ko'rsatuvchi asosiy belgilarni mujassamlashtirgan holda vujudga keladi va yashaydi. Boshqacha qilib ifodalaganda, marosim umum tomonidan qabul qilingan ramziy harakatlarga ega bo'lgan hayotiy tadbirdir.

O'zbek marosimlari 3 ta katta turkumga bo'linadi:

1. Oilaviy marosimlar.
2. Yil fasllari bilan bog'liq taqvimiy marosimlar.
3. Diniy marosimlar.

Marosimlar tasnifida oilaviy marosimlar muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki, tug'ilish, nikoh va motam bilan bog'liq marosimlar hayotning muhim burilish bosqichlari bilan bog'liq bo'lgan turfa xil an'analar hamda urf-odatlardan tashkil topgan. Shu sababdan ham ko'plab xalqlarda bo'lgani kabi o'zbek jamiyatida ham oilaviy marosimlarga alohida e'tibor qaratiladi. Bunday turdagi marosimlar boshqalariga qaraganda oila uchun ko'p sarf-xarajat olib kelishi hamda iqtisodiy jihatdan ko'plab muammolarga sabab bo'lishi bilan ham ajralib turadi. Qolaversa, bunday marosimlar garchi, oila nomi bilan bog'liq bo'lsa-da, asosan, mahalla va qo'ni-qo'shnilar ishtirokida, jamoaviy tarzda nishonlanadi.

Ma'lumki, islom dinida isrofgarchilikka yo'l qattiq qoralangan va harom qilingan amallar sirasiga kiradi. Jumladan, Qur'oni Karimda yozilishicha, Alloh isrof qiluvchi bandalarini yoqtirmaydi. Chunki, Allox bergan ne'matlar ezgu amallarga sarf etilishi kerak.

Ulamolar nikoh to'y marosimlardagi dabdaba, isrofgarchilik va manmanlikka berilishni "milliy nuqson"larimiz deb tanqid qildi. Bu o'rinda "nima uchun milliy nuqsonlar?" degan savol paydo bo'ladi. Bizningcha, buning qator sabablari bo'lib, ularni milliy nuqson tarzda baholash xato bo'lsa kerak. Aynan jamiyat hayotida "o'zbekchilik" va "odat" institutining yuqori ekanligi, qo'ni-qo'shnilar va turli ijtimoiy qatlamlarning o'zaro bellashuvi, ota-onalarning farzandlari uchun ko'p mas'uliyatni zimmasiga olishi, ayrim shaxslarning manmanligi hamda bilimsizligi sabab bo'lsa kerak.

2019-yilda O'zbekiston musulmonlar idorasining fatvosida to'y va marosimlarni ixchamlashtirish bo'yicha taklif hamda mulohazalar bayon qilindi. Jumladan, idora tomonidan "Respublikadagi imom-xatiblari juma ma'ruzalari hamda turli tadbirlarda to'y, ma'raka va marosimlardagi isrofgarchilik, shuhratparastlik, manmanlik hamda riyokorlik kabi illatlarning moddiy va ma'naviy zararlari, tejamkorlik hamda o'rtahollikning foydalari to'g'risida asosli dalillar va hayotiy misollar bilan keng tashviqot ishlarini olib borishi kerakligi" haqida ko'rsatma berildi. Mazkur fatvoda o'zbeklarning nikoh to'yi va turli tuman voqeliklar bilan bog'liq tarzda *o'tkazadigan "kelin navkari", "chorlar", "ota ko'rdi", "sep yoydi", "quda chaqirdi", "kuyov chaqirdi", "kelin chaqirdi", "tog'ora yuborish", "yuz ochdi", "safar qaytarma", "supra ochdi", "ko'rpa yig'di", "qiz bazmi", "salomnoma", "hoji oshi", "oqlik oldi", "paxta berdi", "kelin ko'rdi", "xina qo'yish", "shukronalik", "payg'ambar oshi" va "ashurlik"* kabi marosimlarni islom dinida mavjud emasligiga urg'u bergan. Qolaversa, fatvoda mazkur marosimlar xalqqa mashaqqat, ortiqcha xarajat va isrofgarchilik manbasiga aylanganligi ta'kidlandi.

Bizningcha, fatvoda qayd qilingan marosimlar garchi, shariat qoidalarida aks etmagan bo'lsa-da, o'zbeklar tomonidan milliy qadriyat maqomida o'tkazish an'anaga aylangan. Lekin, ularning ayrimlari bugungi kunda ixchamlashtirilgan yoki marosimiy hayotdan chiqib ketgan.

So‘nggi yillarda Respublika miqyosida imomlar jamiyat hayoti, xususan, mahalla, mediamakon va ijtimoiy tarmoqlarda faol faoliyat olib bormoqda. Ular o‘z chiqishlarida turli diniy masalalar yechimlari bilan birga nikoh va motam marosimlaridagi xarajatlarni tanqid qilmoqda. Umuman olganda so‘nggi yillarda O‘zbekistonda islom jamoatchiligi orasida marosimiy iqtisodiyot borasida bo‘layotgan munozaralarda muhim ikki jihatni ajratib ko‘rsatish mumkin. Birinchi rakurs – bu avvalo, davlat tomonidan ilgari surilayotgan g‘oyalarni Qur‘on, hadis asosida talqin qilish bo‘lsa, ikkinchisi, aholi orasida, boshqacha aytganda, jamiyat hayotida bo‘layotgan milliy madaniyatga begona bo‘lgan marosimlardagi salbiy jihatdan tanqid qilish bilan bog‘liq qarashlar tarzida tahlil qilish mumkin.

Xullas, islomiy liderlar bo‘lgan imomlar o‘rtasidagi diskurlarni jamiyat va davlat o‘rtasidagi ko‘prik sifatida talqin qilish mumkin.

Musulmonlar orasida to‘y va marosmlar borasida juma namozlarida ham ko‘plab ma‘ruzalar o‘qildi. Chunonchi, 2020-yil 12-dekabrda “Nikoh rishtasi uzilmasin!”, 2022-yil 7-yanvarda “Oila mustahkamligi – jamiyat farovonligi”, 2021-yil 4-iyulda “Farzand tarbiyasi, yoshlarning ilm-ma‘rifatga e‘tiborini qaratish”, 2022-yil 10-iyunda “Oilaviy ajrimlar jamiyat zavoli” va 2025-yil 17-yanvarda “Jamiyatdagi salbiy illatlar – dabdababozlik va isrofgarchilik“ mavzularida juma ma‘ruzalari bo‘ldi.

2022-yil 7-yanvarda “Oilaviy ajrimlar – jamiyat zavoli” mavzusida o‘qilgan juma ma‘ruzasi boshlanishida islomda oila qurish shart ekanligi haqida ma‘lumot berildi. Imom diniy manbalar asoslangan holda har bir voyaga yetgan musulmon o‘g‘il-qiz juftlashib, oila bo‘lib yashashi nikoh orqali amalga oshadi, deb ta‘kidladi. Imomlarning fikricha, nikoh marosimi uchun qilinadigan xarajatlar bilan birga keyingi oilaviy byudjetni erkak kishi zimmasiga olishi kerak. Xususan, musulmon er kishi ayoli uchun nafaqa, mahr berishi, oziq ovqat, kiyim va turar-joy bilan ta‘minlashi kerak. Qolaversa, ular nikoh va boshqa turkum oilaviy marosimlardagi xarajatlarning aksariyati islom dini bilan bog‘liq emasligiga urg‘u beradilar hamda ular milliy nuqsonlar deb, tanqid qilinadi.

O‘zbekistondagi islom ulamolari o‘zlaring oila erkakning barcha xarajatlar uchun mas‘ul ekanligi va oila boshlig‘i sifatida butun mas‘uliyat unda bo‘lishi haqidagi fikrlarga isbot sifatida Qur‘oni Karimning “Niso” surasi “Erkaklar xotinlar ustidan (oila boshlig‘i sifatida doimiy) qoim turuvchilardir. Sabab – Alloh ularni ayrimlari (erkaklar)ni ayrimlari (ayollar)dan (ba‘zi xususiyatlarda) ortiq qilganligi va (erkaklar o‘z oilasiga) o‘z mol-mulkalaridan sarf qilib turishlaridir” degan 34-oyatni dalil sifatida keltiradilar.

Xullas, aynan so‘nggi besh yilda juma oilaviy marosimlar xarajatlari borasida ko‘plab ma‘ruzalar qilingani bois ham oilaviy marosimlar, xususan, nikoh to‘ylarida o‘zgarishlar yuz berib, so‘nggi yillarda qiz tomonning xarajatlari birmuncha qisqarganligini kuzatish mumkin. Kuzatishlarga ko‘ra, aynan imomlar tomonidan qilingan ma‘ruzalar tufayli keyingi yillarda yosh oilalar uchun yotoqxona va uy mebellari hamda maishiy texnika buyumlarini asosan, kuyov tomon qilmoqda, shuningdek, nikoh to‘ylarida sep qilish ixchamlashdi. Qolaversa, juma ma‘ruzalari va yoshlarning islomiy bilimlarni egallashlari sababli nikohdan so‘ng farzand tug‘ilganda

“Aqiqa to‘yi”ni o‘tkazish va nikohda kelin uchun mahr berish odatlari ommalashmoqda. Lekin, bu o‘rinda shuni ham ta’kidlash kerakki, bugungi kunda mahr sifatida bo‘lg‘usi kelin uchun qimmatbaho taqinchoqlar, mashina va uy berish, “Aqiqa to‘yi”ni ham ortiqcha xarajatlar qilgan holda o‘tkazish holatlari ham kuzatilmoqda.

Asrlar davomida o‘zbek jamiyati an’anaviy jamiyat bo‘lganligi bois islom dini va marosimlar doim xalqning kundalik va marosimiy hayotining ajralmas bir qismi bo‘lib kelgan.

So‘nggi yillarda o‘zbeklarning yangi oilani qurish, nikoh haqidagi tushunchalari, nikoh yoshi, oiladagi vazifalar, marosim xarajatlarini borasidagi qarashlar jiddiy evrilishlarga uchradi. Hozirda yangi oila qurishdan avval yoshlarning bilim olish, kasb egallashiga katta e’tibor qaratilmoqda. Bunday holat esa millat genofondi va yoshlar tarbiyasi uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR. (REFERENCES)

1. Абашин С. Н. Вопросы “здоровому смыслу”? (К вопросу о “рациональности/ иррациональности” ритуальных расходов в Средней Азии) // Вестник Евразии. – 1999. – № 1–2.
2. Абашин С. Н. «Калым» и «махр» в Средней Азии о «границах» в социальных отношениях. Человек и право / Книга о летней школе по юридической антропологии. – М.: Стратегия, 1999. – С. 158–164.
3. Абдуллаев У. С. Традиционное и новое, общее и особенное в современной свадебной обрядности народов Ферганской долины / Узбекистан: страницы истории. – Ташкент, 1991.
4. Абрамзон С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Л.: Наука, 1971.
5. Аргынбаев Х. А. Свадьба и свадебные обряды казахов в прошлом и настоящем / СЭ. – 1974. – №6. – С. 69–76.
6. Аргынбаев Х. А. Семья и брак у казахов. – Алма-Ата: Казахстан, 1993.
7. Бекмуротова А. Т. Семейно бытовой уклад каракалпаков в прошлом и задача проедаления и его вредных пережитков: Автреф. дисс... канд. ист. наук. – М., 1967.
8. Бикжанова М. А. Семья в колхозах Узбекистана. (На материалах колхозов Наманганской области). – Ташкент: Фан, 1959.
9. Васильева Г. П. Туркмены-нохурли // СЭС. – М., 1954. Т. 1. – С. 172–188.
10. Джикиев А. Свадебные обряды у туркмен-сарыков в конце XIX – начале XX века. / ТИИАЭ АН ТССР. – Ашхабад, 1963. Т. 7. – С. 152–153.
11. Джумагулов А. Семья и брак киргизов Чуйской долины. – Фрунзе, 1960. Абрамзон С. М. О пережитках ранних форм брака у киргизов / История, археология и этнография Средней Азии. – М., 1968. – С. 280–286.
12. Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994.
13. Жуманазаров Э. Қирғиз ва ўзбекларнинг никоҳ удумлари тарихидан (XIX аср охири – XX аср) // Ўзбекистон тарихи. – 1999. – Б. 50–53.
14. Исмоилов Х. Ўзбек тўйлари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – Б. 96–162.
15. Ишанкулов Х. Г. Брак и свадьба у населения Ходжента в новое время. (конце XIX – начале XX вв.). – Душанбе: Дониш, 1972.
16. Кисляков Н. А. Семья и брак у таджиков. – М.-Л.: Наука, 1959.
17. Кисляков Н. Некоторые брачные церемонии у народов Средней Азии и проблемы материнского рода // МКАЭН. – М., 1967. Вып. VII; Т. 4. – С. 239–244.
18. Кисляков Н. Сохранения экзогамных норм у народов Средней Азии и Казахстана в конце XIX – в начале XX вв. / История, археология и этнография Средней Азии. – М.: Наука, 1968. – С. 291–300.
19. Кубаков К. К истории развития узбекской семьи / Этнографическое изучение быта и культуры узбеков. – Ташкент, 1972. – С. 119–127.
20. Лобачева Н. П. Различные обрядовые комплексы в свадебном церемониале народов Средней Азии и Казахстана. – М.: Наука, 1971.

21. Лобачева Н. П. Свадебный обряд Хорезмских узбеков / Крат. сообщ. ин-та. Этногр. – М., 1960. Вып. 34. – С. 43–45.
22. Лобачева Н. П. Формирования новой обрядности узбеков. – М., 1975. – С. 45–68.
23. Лобачева Н. П. Хивинская свадьба / Этнография Таджикистана. – Душанбе, 1985. – С. 43.
24. Махмуд Саттор. Ўзбек удумлари. – Тошкент: Фан, 1993. – Б. 106–116.
25. Махмудхўжа Бехбудий. Бизни кемиргувчи иллатлар // “Ойна” журнали. 1915. 1915 йил, 13-сон, 338-342-бетлар. Махмудхўжа Бехбудий. Бизни кемиргувчи иллатлар (1915) — ziyouz.uz
26. Отамирзаева У. Янги урф-одатлар. – Тошкент: Фан, 1988.
27. Сейка Вазак. Брак и развод среди мусульман бывшего Советского Союза: пример Узбекистана / Под руководством Eiji Nagasawa, под редакцией Тоюко Морита и Хитоми Оно, «Исламские гендерные исследования 1 Брак и развод. – Токио; Акаси Шотен, 2019. – С. 83–107.
28. Соатова С. Зарафшон водийси ўзбекларининг никоҳ-тўй маросимлари (XIX аср охири – XX аср бошлари). Тарих фанлари номзоди диссертацияси. – Тошкент, 1999.
29. Суфиев У. Традиции и инновации в свадебных обычаях и обрядах таджиков долины р. Сох. Автореф. дисс... канд. ист. наук. – Л., 1991.
30. Сухарева О. А. Некоторые вопросы брака и свадебные обряды у таджиков кишлака Шахристана / Сб. науч. кружка при вост. фак. СаГУ. – Ташкент, 1928. Вып. 1. – С. 72–79.
31. Сухарева О. А. Свадебные обряды таджиков г. Самарканда и некоторых других районов Средней Азии // СЭ. – 1940. – №3. – С. 173–176.
32. Сухарева О. А. Традиции семейно-родственных браков у народов Средней Азии и Казахстана / Семья и семейные обряды у народов Средней Азии и Казахстана. – М., 1978. – С. 192–200.
33. Сухарева О. А., Бикжанова М. А. Прошлое и настоящее селения Айкыран. – Ташкент: Фан, 1955.
34. Ташбаева Т. Х., Савуров М. Д. Новое традиционное быту сельской семьи узбеков. – Ташкент: Фан, 1989.
35. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси кенгаши ва Республика Олий Мажлиси Сенати кенгашининг қўшма қарори // <https://lex.uz/uz/docs/5153833>.
36. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Коррупцияга қарши курашиш тизимини янада такомиллаштириш бўйича белгиланган устувор вазифалар ижросини самарали ташкил этишга доир чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони // <https://lex.uz/pdfs/7486412>
37. Янги турмуш – янги анъаналар. Тўплам. – Тошкент: Ўзбекистон, 1973.